

Egzistencijalistički elementi u djelu Muke po G. H. Clarice Lispector

Lipanović, Ela

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:154799>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-30**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru
Odjel za filozofiju
Sveučilišni diplomski studij
Filozofija; smjer: nastavnički

Ela Lipanović

**Egzistencijalistički elementi u djelu Muke po G. H.
Clarice Lispector**

Diplomski rad

Zadar, 2023.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

ODJEL ZA FILOZOFIJU

Ela Lipanović

DIPLOMSKI RAD

Egzistencijalistički elementi u djelu *Muke* po G.H. Clarice

Lispector

Mentor: izv. prof. dr. sc. Marko Vučetić

Zadar, listopad 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Ela Lipanović**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Egzistencijalistički elementi u djelu Muke po G.H. Clarice Lispector** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 19. listopada 2023.

Sažetak

Egzistencijalistički elementi u djelu *Muke po G.H.* Clarice Lispector

Muke po G.H. roman je Clarice Lispector koji se bavi kontemplativnom ruinacijom i konstrukcijom. Sama ruinacija uzrokovana je vanjskim svijetom i nemogućnošću pronalaska smisla u već postojećim kategorijama postojanja. Autorica se okreće promišljanju koje je obilježeno egzistencijalističkim i egzistencijalističko-feminističkim elementima. Pomoću filozofskih koncepata Jean-Paula Sartrea, Simone de Beauvoir i Friedricha Nietzschea ukazuje se na problematiku slobode, odgovornosti, loše vjere, pozicije žene i osobne autonomnosti. Preispitivanje načina postojanja i poimanja drugog, ili druge u ovom konkretnom slučaju, omogućuje neovisnost i promjenjivost. Lispector na poseban način spaja ženu i žohara. U tom procesu ona izjednačava njihove biti i otvara prostor za ponovno iščitavanje mogućnosti ljudskog života i ljudskosti.

Ključne riječi: egzistencijalizam, egzistencijalni feminizam, sloboda, ljudsko, životinjsko

Abstract

Existentialist elements in Clarice Lispector's *The Passion According to G.H.*

The Passion According to G.H. is a novel written by Clarice Lispector. The novel itself is a written experience of contemplative ruination and followed construction. The process of ruination is affected by the outside world, as well as by the inability to find meaning in already existing modes of existence. In order to alleviate her existing form, she turns to contemplation filled with existentialist and existentialist feminist elements. Taking from philosophical works by Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir and Friedrich Nietzsche, the situated concepts such as perception of the other, freedom, responsibility, bad faith and questioning the current are presented. Throughout her work one can see how Lispector finds an invisible bond between the essences of a woman and a cockroach, making way for new ways of perceiving the possibilities of human life and being a human.

Key words: existentialism, existential feminism, freedom, human, animal

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
2. Clarice Lispector.....	2
3. Egzistencijalizam	5
4. Egzistencijalni feminizam.....	7
5. <i>Muke po G.H.</i>	9
6. Žohar.....	10
7. Ljuska.....	12
8. Onečovječenje.....	16
9. Neslano.....	19
10. Sloboda.....	21
11. Neutralan bog.....	23
12. Žoharova smjesa.....	25
13. Deheroizacija.....	25
14. Zaključak.....	28
Literatura.....	30

1. Uvod

U ovom će se radu analizirati elementi egzistencijalizma u književnom djelu *Muke po G.H.* Clarice Lispector. Budući da su njezina književna djela nastajala u korelaciji s periodima vlastitog života i sa situacijama u kojima se nalazila, iznijet će se i njezina biografiju, koja će doprinijeti u dubljem razumijevanju tematike. *Muke po G.H.* antiantropocentrično je djelo. Ono sadržava egzistencijalističke i egzistencijalističko-feminističke elemente koji potpomažu u gradnji razumijevanja i spoznaje određenog suodnosa. Poteškoće koje imenuju već spomenuti teorijski pravci pogoduju boljem tumačenju slojeva i samog procesa transformacije odnosa. Egzistencijalizam i egzistencijalistički feminizam ponajviše se bave pitanjem čovjeka, ili, u drugom slučaju specifično, žene.

S druge strane, Lispector uvodi i položaj životinje u fokus; iščitavanje značenja životinje u ovom je radu vrlo nedefinirano. Neke od već postojećih analiza okreću se metaforičnom pristupu životinji, no u ovom radu koristit će se vrste analize kojima se ona promatra kao oprimjeren treći način još jednog postojanja na ovom svijetu u vrlo nepogodnom položaju. Iako je vlastitost koju ima imuna ljudskim narativima i diskursima, nije imuna i ljudima. Radnja koja se odvija u stvarnom svijetu koristi kao štaka misaonom procesu koji prevladava unutar djela.

Prvo će biti izložen kontekst stvarnosti, a nakon toga analiza fiktivnog misaonog procesa i filozofskih koncepata. Osoba kojom se bavimo i čije misli čitamo zove se G.H.; iako je vrlo bitna, ujedno je bitan i ženski žohar. To je životinja koja za ovo djelo ima veliki značaj jer predstavlja točku preokreta i neki oblik portala u novu misao. Crna ljuska žohara za G.H. postaje zajednička ljuska ljudskog i životinjskog, čije je zajedništvo vrlo osobno, kako za G.H., tako i za Lispector, što će dalje biti razloženo. Proces onečovječenja osnova je ovog djela, kao i raskidanje slojeva i okusa koje ljudski bitak ima (ili, bolje rečeno, nema) kako bi se došlo do slobodnog postojanja koje u svom jedinstvu sadrži sve i ništa u jednom.

Žoharova smjesa ne razlikuje se od ljudske smjese i jednako je užasavajuće kušati žohara kao i kušati čovjeka. Lispector ne zanima kušanje čovjeka, nju zanima kušanje žoharove smjese, unutar koje će moći otkriti ono novo, ono s druge strane ljudskosti, novu ljudskost koja zahtijeva projekt deheroizacije na osobnoj razini. Deheroizacija je u ovom slučaju proces vrlo sličan onečovječenju, no prvo je potrebno onečovječenje da bi se moglo deheroizirati, inače bi pad bio prejak. Djelo će primarno biti analizirano pomoću filozofskih djela Simone

de Beauvoir, Jean-Paula Sartrea i Friedricha Nietzschea. Unutar djela koristit će se i drugi filozofski koncepti, no oni se neće dalje razlagati.

2. Clarice Lispector

Rođena je 10. prosinca 1920. godine u selu Čečelnik, u tadašnjoj Rusiji (Podolija). U Brazil je došla sa svojim roditeljima kada je imala malo više od godinu dana:¹ „Kao dijete je, pred progonom Židova za građanskoga rata u Rusiji (1918. – 1922.), s obitelji izbjegla u Brazil, isprva u Maceiro, potom u Recife, gdje je provela djetinjstvo, da bi se na kraju smjestila u Rio de Janeiro.“² Tijekom cijelog života slušala je i bavila se definiranjem sebe kao one koja pripada Brazilu, a ne kao strankinje koja je došla u Brazil. Nepoznatost njezine proze definira se kao proza imigranata i emigranata, kao proza koja radi aproprijaciju jezika koji ne pripada njezinim precima. Obitelj Lispector bila je obitelj izbjeglica, iako ne i jedina obitelj izbjeglica u selu. Na zimu 1921. godine, nakon što se Claricin otac oporavio od tifusa, obitelj uspješno bježi.

Došli su u Maceio i cijela je obitelj promijenila svoja imena. Ime Chaya pretvorilo se u Clarice. Mjestu iz kojeg su došli i mjestu u kojem su tada bili zajedničko je bilo ruralno i predindustrijsko okruženje s već poznatim jazom između siromašnih i bogatih, na koje su navikli u Čečelniku. Odlazak u Brazil bila je dobra prilika za imigrante. Milijuni su se tamo zapućivali kako bi iskoristili ekonomski napredak države. Otac Pedro u Maceiu je vidio priliku za slobodan život pa se nakon nekog vremena počeo baviti preprodajom odjeće. Kada je Lispector imala pet godina, preselili su se u Recife, koji nadalje zove i gradom u kojem je odrasla. U Brazilu njihovo židovstvo tada nije imalo previše utjecaja: koncept antisemitizma bio je stran, stoga se njezina obitelj nije razlikovala od ostalih stranaca.

Lispector je odmalena bila okružena životinjama, odbijajući na taj način antropocentričnu stvarnost tijekom cijelog svojeg života. Moser njezinu naviku identificiranja sa životinjama objašnjava kao prirodan tok misli s obzirom na nehumanu okolinu u kojoj se odmalena nalazila. Okolinu je uopće i mogla doživjeti jer se nije našla na nekom mjestu gdje ju je mogla dočekati ranija smrt, kao druge ljude koji su dijelili njezin kontekst. Nelogičan i nasumičan zaključak o svijetu, kao i razumijevanje životinjske prirode, zahtijevao je odbacivanje formirane fikcije ljudske kontrole nad svemirom. Lispector je većinu svojeg djetinjstva

¹ Usp. Moser, Benjamin, *Why This World*, Oxford University Press, 2009., str. 7.

² Usp. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=70403>, (12.9.2023.)

provodila stvarajući fiktivne priče. Jedan od razloga bila je njezina paralizirana majka, za koju se kao dijete nije mogla brinuti poput svojih starijih sestara i oca: mogla joj je jedino priređivati svoje priče uz pomoć svakodnevnih objekata i njihova pomicanja. Mania Kingold Lispector umrla je 1930. godine od zanemarenog sifilisa, zadobivenog od vojnika koji su ju silovali. Moser naglašava da je tada Lispector prvi put mogla doživjeti neuspjeh svojih priča. One nisu uspjele pomoći njezinoj majci, mogle su samo koristiti kao način da se stvarnosti prida bolji kraj. No, ona nije bila jedini primjer. Ususret novitetima dvadesetog stoljeća, poput atomske bombe i plinskih komora, mnogi su shvatili beskorisnost svojih umjetničkih kreacija. Lispector je živjela svoj život svjesna nedostatka većeg smisla vlastitog stvaranja. Bila je samo životinja koja piše jer može, premda zna da to što piše nikome ne jamči pomoć. No, iako ništa nije sigurno, možda to pisanje nekoga i spasi.

Nastankom fašističkog političkog pokreta integralizma 1932. godine za Židove je prostor postao nesiguran. Iste godine Lispector je primljena u prestižnu školu Ginasio Pernambucano zajedno sa svojom sestrom Taniom i rođakinjom Bertom. U tom periodu školovanja otkrila je i svoj interes za književnost. Moser izdvaja 1933. kao godinu u kojoj se trinaestogodišnja Lispector odlučila baviti pisanjem te obuhvatiti i držati svoju želju za pisanjem kao osnovu svojeg životnog djelovanja. No, prije nego što je počela, odlučila je da prvo treba definirati sebe i vlastito mišljenje, koje tada nije imala jer su se od svih priča i nakupljenih papira usporedno nizale i kontradikcije i očaj. Svoje prve pokušaje pisanja definira kao kaotične, smještene van stvarnosti.

Obitelj se 1935. godine seli u Rio de Janeiro, grad koji je tada bio popularna turistička destinacija. Njezine dvije sestre, Tania i Elisa, pronalaze posao. Elisa je počela raditi u ministarstvu uz pomoć veze koju je imao njezin otac Pedro. Zbog razotkrivanja dokumenta velike važnosti u kojima se otkrivaju komunističke teorije zavjere 1937. godine još je više buknuo zahtjev za obranom nacije i tradicija koje joj pripadaju. Time započinje skriveni proces zabrane ulaska Židova izbjeglih iz Njemačke u Brazil. Postupak većinom nije rezultirao otvorenim napadima na Židove koji su već živjeli u Brazilu, no određeni su pojedinci bili deportirani i mučeni.

Uskoro su Clarice i njezina sestra bile izbačene iz škole; 1939. godine književnica je upisala smjer nacionalnog prava na Sveučilištu u Rio de Janeiru. Nadala se da će na taj način moći dostići bar nekakvu moć omogućavanja pravde. To je bila ideja koju je kasnije mogla definirati kao apsurdnu. Željela je reformirati zatvore koje je vlast punila, kako zatvorenicima, tako i nasiljem koje je rezultiralo užasom. Lispector ističe da od adolescencije postavlja

pitanja „Kakav je svijet?“ i „Zašto ovaj svijet?“: neovisno o tome što je s vremenom dobivala sve više znanja, ta je pitanja i dalje prate. Tijekom prve godine studija u časopisu *Pan* objavila je prvu priču pod imenom *Trijumf*. U toj pripovijetci bavi se tematikom života koji nadvladava književnost i književni rad. Iste godine, nakon neuspješne rutinske operacije, umire njezin otac Pedro Lispector. Nedugo nakon objave još jedne priče zapošljava se kao urednica i novinarka u Nacionalnoj agenciji. Novelu *Opsesija* objavljuje 1941. godine: u njoj nastaju teme na kojima će Lispector dalje graditi svoj opus. To su teme poput točke otkrivanja znanja koje pojedincu omogućuju drugu perspektivu, kritički pristup mogućim konvencionalnim smjerovima ljudskog života i silazak u ludilo s prolaskom vremena na svijetu koji to ludilo pobuđuje. Iste godine bila je u mogućnosti zatražiti brazilsko državljanstvo koje bi joj omogućilo udaju za diplomata Marya Gurgela Valentu. Knjiga *U blizini divljeg srca*³ iz 1942. godine doticala se tematike braka i njegove nemogućnosti. Nagradu za najbolji debitantski roman dobila je 1944. godine. To je bio njezin prvi projekt unutar kojeg je pokušala ujediniti stvarnost i jezik.

Iste godine Lispector se s mužem seli u Belem. On je upoznao i pozdravljao strane uglednike koji su tom rutom putovali do drugih kontinenata. Ona, s druge strane, više nije imala ni posao ni studentske obaveze; borila se sa slobodom od koje se osjećala beskorisno. Pronašla se u krugu ljudi koji nisu dijelili njezinu pozadinu ni znanje, no u toj situaciji imala je vremena pisati. Ispred nje i njezina muža nalazi se period putovanja. Tada objavljuje sljedeću knjigu, nazvanu *Luster*⁴, na koju je čitateljska publika uglavnom reagirala šutke, uz argument da je djelo teško. Iako je pisala u vrlo privilegiranoj i domesticiranoj slobodi, u njoj se nije najbolje snalazila, ponajviše zbog elemenata depresije. Sljedeća knjiga koju je napisala zvala se *Opkoljeni grad*;⁵ poput prijašnjih, ona je sadržavala elemente vlastitosti, s likovima koji predstavljaju njezine vlastite životne periode. Sina Pedra rodila je 1948. godine; majčinstvo je bilo vrlo značajno i pozitivno je djelovalo na nju. Iste je godine dovršila *Opkoljeni grad*; doduše, imala je problema s pronalaskom nakladničke kuće. Godinu dana kasnije obitelj se vraća u Brazil. U Riu je uspjela objaviti knjigu, no ona nije doživjela uspjeh. Sljedećih par godina provela je mijenjajući lokacije i pišući kraće tekstove. U Washingtonu je 1953. godine rodila drugog sina, Paula: odlučili su ostati u tom gradu.

Život u Washingtonu bio je sadržajan, no zbog obveza vezanih uz odgoj dvaju sinova Lispector nije imala vremena za vlastiti mir i pisanje. Nije pomagalo ni to što se od nje

³ Prevela E. L., izvorni naziv: *Perto do Coração Selvagem*

⁴ Prevela E. L., izvorni naziv: *O Lustre*

⁵ Prevela E. L., izvorni naziv: *A Cidade Sitiada*

očekivalo da sada manje piše jer je postala majka. Međutim, to ju nije zaustavilo da 1956. godine dovrši knjigu *Jabuka u tami*⁶, koja se bavi čovjekovim stvaranjem boga. Život daleko od sestara i države u kojoj je odrasla u književnici je budio patnju i to ju je motiviralo da odustane od života diplomatske rutine koju je definirao njezin muž. Zbog toga se sa svoje dvoje djece 1959. godine odselila natrag u Brazil. Tom odlukom počinje period privikavanja na samohrano majčinstvo i slabije materijalne prilike. Iako je bila cijenjena u intelektualnim krugovima, nakladnici su ju izbjegavali, a svaki pokušaj izdavanja sljedeće knjige naposljetku bi propao. Zbog toga se zaposlila kao novinarka. Zahvaljujući uspjehu knjiga *Obiteljske veze*⁷ i *Jabuka u tami* ponovno se pojavljuju prilike; Lispeřtor postaje značajno književno ime u Brazilu. Osvrćući se na vlastito pisanje, za koje je mislila da će predstavljati korisnu katarzu, shvatila je da nije doživjela iščekivano oslobođenje. Htjela je da joj pisanje donese mir, no to se nije dogodilo. Knjigu *Muke po G.H.* napisala je 1963., a objavila 1964. godine. To je prvo djelo koje piše u prvom licu; u djelu prevladava motiv osobne potrage.

Nakon objavljivanja još nekoliko kratkih priča, među kojima su neke bile i za djecu, 1967. godine počela je pisati kronike za *Journal do Brasil*. U njima se osvrkala na teme kojima se već prethodno bavila u svojim knjigama, kao i na one koje su okupirale njezinu svakodnevicu. Potom je uslijedilo djelo *Naukovanje ili Knjiga zadovoljstava*⁸, koje se dotiče drugačijeg oblika slobode od onog u *Mukama po G.H.* Nakon toga objavljuje *Meduzu* (1973.), koju uspoređuje s okusima, mirisima, dodirima i zvukovima, knjigu koja je sadržavala njezine periodične struje svijesti. Fragmentarna forma *Meduze* izražava pokušaj života riječima na papiru u svrhu da se na njemu nađe sav sadržaj proživljenih trenutaka. Godinu dana nakon objave romana *Meduza* zbog utjecaja antisemitske diktature dobila je otkaz na poslu. Njezin je identitet tijekom cijelog života bio izvor osobnih i financijskih poteškoća. Međutim, ipak se uspjela zaposliti kao prevoditeljica i objaviti još par zapaženih knjiga. Jedna od uspješnijih je *Zvezdani trenutak*, koja je ujedno i posljednje djelo čiju je objavu doživjela. Moser definira *Zvezdani trenutak* kao ultimativno jedinstvo njezine osobe. Krajem 1977. godine saznaje da ima terminalni karcinom jajnika. Iste godine umire, i to dan prije svojeg rođendana.⁹

⁶ Prevela E. L., izvorni naziv: *A Maca no Escuro*

⁷ Prevela E. L., izvorni naziv: *Laços de Família*

⁸ Prevela E. L., izvorni naziv: *Uma Aprendizagem ou O Livro dos Prazeres*

⁹ Usp. Moser, Benjamin, *Why This World*, str. 8-383.

3. Egzistencijalizam

Prema filozofijskom rječniku, filozofija egzistencije zajednički je naziv za sve filozofske pravce koji se prividno slažu po pitanju toga što za njih predstavlja riječ egzistencija.¹⁰ Za njih egzistencija sadržava „način ispunjenja ljudske opstojnosti“¹¹. Ona primat daje čovjeku, individui, slobodi i osobnom samoostvarenju. Kako bi bilo jednostavnije, termin egzistencijalizam koristit ću kao koncept koji bi trebao obuhvatiti one filozofske teorije korištene u ovom radu pri analizi književnog djela. Nadalje, neću pokušati kategorizirati i „pospremati“ filozofe u odgovarajuće ladice jer smatram da kategorije kojima se svatko može adekvatno odrediti ne postoje, no pokušat ću u kratkim crtama predstaviti njihovu filozofiju.

Søren Kierkegaard jedan je od preteča egzistencijalizma. Bavi se individualnim iskustvima koje pojedinac može imati. U kontekstu njegovog životnog perioda osobnom iskustvu nije se pridavalo previše pažnje, već se sva vrijednost pridavala tadašnjem obliku objektivne istine. Kierkegaard želi izjednačiti relevantnost subjektivnog i objektivnog.¹² Tjeskobu vidi kao osjećaj koji izvire uoči shvaćanja vlastite slobode i odgovornosti koja s njome dolazi.¹³ Skok vjere za Kierkegaarda odnosi se na skok potreban kako bi pojedinac mogao vjerovati u boga koji ne može biti dosegnut unutar polja racionalnih dokaza.¹⁴ Autentičnost pojedinca za Kierkegaarda ispoljava se prihvaćanjem vlastite jedinstvenosti i donošenja odluka koje su u skladnom odnosu sa samim sobom.¹⁵

Friedrich Nietzsche, također preteča egzistencijalizma, izdvaja bitnost pojedinca i njegove mogućnosti nadvladavanja postojanja koje teče uz kolajuće ukalupljene narative i diskurse u svrhu postanka nadčovjekom. Koncept vječnog vraćanja omogućuje kontemplativnu akciju kojoj je cilj ukazati na bitnost vlastitih odluka i odgovornosti. On smatra da čovjek treba transcendirati nekakvo ukalupljeno postojanje, nadići tradicionalne vrijednosti i stvoriti vlastite. Bavi se i temom egzistencijalne težine, govori o posljednjim ljudima koji se više ne mogu nositi s kaosom postojanja, zbog čega stagniraju:¹⁶ „Od vremena do vremena malo

¹⁰ Usp. Halder, Alois, *Filozofijski rječnik*, Naklada Jurčić, Zagreb 2002., str. 91.

¹¹ Ibid, str. 91.

¹² Usp. Kierkegaard, Soren, *Concluding Unscientific Postscript*, Cambridge University Press, 2009., str 236.

¹³ Usp. Kierkegaard, Soren, *Fear and Trembling and Sickness unto Death*, Princeton University Press, New Jersey 2013., str. 284.

¹⁴ Usp. Ibid, str. 77.

¹⁵ Usp. Kierkegaard, Soren, *Either/or (2)*, Princeton University Press, New Jersey 1987., str. 217.

¹⁶ Usp. Nietzsche, Friedrich, *Tako je govorio Zaratustra*, Mladost, Zagreb 1983., str. 13-14, 142-147, 264.

otrova: to stvara ugodne sne. A najposlije mnogo otrova, kako bi umiranje bilo lako.“¹⁷ Otrov u ovom slučaju izjednačava s odgovarajućim stilom života koji je prihvaćen.

Jean-Paul Sartre smatra da egzistencija prethodi esenciji; egzistencija je tok života u kojem „čovjek najprije egzistira, da sebe susreće, iskrsava u svijetu i da zatim sebe definira“¹⁸. Na taj način čovjek započinje činom kojim vlastito ništa pretvara u nešto. Takva sloboda pretpostavlja odgovornost. Iako je slobodan, ljudski je život obilježen težinom odgovornosti, kako prema drugima, tako i prema samima sebi – prema sebi ponajviše autentičnim življenjem. Tako svaki odabir postaje ono što izgrađuje pojedinca; tjeskoba postaje popratna pojava sadašnjosti čovjeka. Čovjekova je sloboda baza svega toga, ona omogućuje da izbor bude toliko značajan.¹⁹

Simone de Beauvoir egzistencijalizam vidi kao pravac koji pokušava nadvladati opoziciju subjektivnog i objektivnog. Ona postavlja vrijednost pojedinca kao korijen i razlog bivanja, onoliko koliko to može biti u ovom svijetu. Odbija prethodno postavljene vrijednosti i prednost daje slobodi kao elementu koji čovjeku omogućuje da bude sam svoj kraj i početak.²⁰ De Beauvoir stvara etiku dvosmislenosti koja teče uz moguću dvosmislenost egzistencijalizma i opisuje ju kao individualističku etiku koja pojedincu pridaje apsolutnu vrijednost, raspoznajući ga kao jedinog sposobnog za stvaranje vlastite egzistencije.²¹ Bavi se i feminističkom fenomenologijom u djelu *Drugi spol*, unutar kojeg izlaže načine na koje maskuline ideologije izrabljuju seksualne različitosti u svrhu stvaranja sistema koji ženu postavlja u ulogu „druge“. To je u suodnosu sa Sartreovim konceptom poimanja drugog i svođenja druge osobe na fiksne vrijednosti. Za de Beauvoir je žena nešto što se postaje oblikom života koji iskusi osoba s takvim tjelesnim obilježjima.²² Ona piše etiku višeznačja²³ koja bi se nastavljala na njezino egzistencijalističko stajalište, s kojeg upozorava na višeznačnost ljudske egzistencije i potrebu da se više pozornosti prida svakodnevnim vrijednostima i porocima.²⁴

¹⁷ Ibid, str. 14.

¹⁸ Sartre, Jean-Paul, *Egzistencijalizam je humanizam*, Veselin Masleša, Sarajevo 1964., str. 10.

¹⁹ Usp. Ibid, str. 10-17.

²⁰ Usp. de Beauvoir, Simone. *What is Existentialism?*. Penguin UK, London 2020., str. 7-8.

²¹ Usp. de Beauvoir, Simone, *Ethics of Ambiguity*, Citadel Press, New York 1949., str. 102.

²² Usp. <https://plato.stanford.edu/entries/beauvoir/#SecoSexWomaOthe>, (7.8.2023.)

²³ Usp. S. de Beauvoir, *Ethics of Ambiguity*, str. 86-95.

²⁴ Usp. Mahon, Joseph, *Existentialism, Feminism and Simone de Beauvoir*, Macmillan Press, London, 1997. str., 187.

4. Egzistencijalistički feminizam

Svatko tko se bavi problemima na koje nailaze žene pristupa im na osnovi osobnog povijesnog konteksta koji je oblikovao njegovu percepciju. Feminist/ica je pojam koji se može vrlo široko primijeniti, jedino što se treba izbjegavati jest siljenje tog pojma na osobama koje ga ne prepoznaju ili ne žele. Svi povezani s feminizmom dijele mišljenje da je ženski položaj nepovoljan u odnosu na muškarčev: „Feminizam je najbolje razumjeti kao preklapajući, interno kompleksan set aktivnosti, pitanja i zahtjeva koje su u procesu formuliranja od osamnaestog stoljeća, ako ne i ranije.“²⁵ Glavne su motivacije nastanka feminizma nedostatak kontrole koju žena može imati nad vlastitim tijelom i umom, seksualno zlostavljanje, neželjene trudnoće, pritisak objektivizirajućeg pogleda, financijska nestabilnost, neobrazovanost te negativni aspekti braka ili majčinstva.²⁶

De Beauvoir u knjizi *Drugi spol* definira dvije dualnosti koje se nalaze u opoziciji: to su „subjekt” i „drugi” te „muškarac” i „žena”.²⁷ Dvije su dualnosti međusobno povezane: pojmu „subjekt” odgovara pojam „muškarac”, dok pojmu „drugi” odgovara pojam „žena”. Koncept „drugog” u knjizi *Drugi spol* ima tri definirajuće karakteristike: odvojena egzistencija, neprijatnost i nebitnost drugog. De Beauvoir primjećuje da se u povijesti zapadne misli žena često postavlja u kategoriju „druge”, tj. da je definirana u odnosu na muškarca. On je apsolutni subjekt, ona je „drugo”²⁸, „slobodno i autonomno biće kao i sva ljudska bića – pronalazi se živeći u svijetu u kojem je muškarci prisiljavaju da prihvati status druge. Predlažu da se ona stabilizira kao objekt i proklinju je u smjeru imanencije, s obzirom na to da će njezina transcendencija biti u vječnoj sjeni koju transcendiraju tuđi ego, esencijalan i suveren.”²⁹ De Beauvoir na primjerima Marie Curie i Rose Luxembourg vidi demonstraciju dokaza da nije inferiornost ono što je uzrokovalo povijesnu ništavnost žene, već da je povijesna ništavnost ono što ih je definiralo kao inferiorne.³⁰ Braidotti izdvaja da de Beauvoir analizom žene kao druge naspram muškarca primjećuje kako se ideja razuma i racionalnosti koristi kao instrument dominacije. Mitovi o ženama i ženstvenosti postavili su ih na mjesto suprotno razumu i racionalnom.³¹

²⁵ Ibid, str. 3. Prevela E. L.

²⁶ Usp. Delap Lucy, *Feminisms*, Penguin UK, London 2021. str. 2-4.

²⁷ Usp. de Beauvoir, *The Second Sex*, Everyman, London 1993., str. 379.

²⁸ Usp. J. Mahon, *Existentialism, Feminism and Simone de Beauvoir*, str. 114.

²⁹ S. de Beauvoir, *The Second Sex*, str. LIX. Prevela E. L.

³⁰ Usp. Ibid, str.. 139.

³¹ Usp. Braidotti, Rosi, *Patterns of Dissonance*, Routledge, New York 1991., str. 176.

Interesi i utjecaji Simone de Beauvoir naginju prema egzistencijalističkom pogledu. Međutim, to ne znači da je mogućnost kombinacije egzistencijalizma i borbe za ženska prava bila produkt siljenja. Ona je uvidjela povezanost ženskog iskustva i obveze za odgovornost. Tvrđila je da nije bit samo u tome da žena zatraži svoju jednakost, već da pristupa vlastitom životu kao da i jest jednaka.³²

Egzistencijalistički feminizam Simone de Beauvoir traži slom trajnog postavljanja žene u kategoriju druge. Cilj je svake žene postati subjekt same sebe i izbjeći ulogu objekta.³³ U analizi romana *Muke po G.H.* koja slijedi zaći ću dublje u prethodno spomenute teorije. Egzistencijalistički feminizam omogućit će dodatnu dubinu u prepoznavanju egzistencijalističkih elemenata romana pisanog iz perspektive žene.

5. *Muke po G.H.*

Knjiga *Muke po G.H.* bavi se događajem koji pokreće lavinu misli unutar žene iz čije je perspektive djelo pisano. Njezino ime nije poznato; prepoznamo ju samo pomoću inicijala G.H. Bavi se kiparstvom, što joj omogućava financijski stabilan život i samostalnost. Stvarna situacija isprekidana je unutarnjim promišljanjima. Sve se događa unutar njezine kuće. U trenutku kada priča započinje u stvarnosti, ona se priprema otići u sobu svoje bivše služavke kako bi ju pospremila i pripremila za novu zaposlenicu. U sobi je zatekla starog ženskog žohara koji ju je prestrašio: nije očekivala da će pronaći takvo što u vlastitom stanu, ponajviše zato što je oduvijek inzistirala na temeljitoj dezinfekciji zbog gađenja koje je osjećala prema žoharima. Pospremanje sobe prepušta sljedećoj zaposlenici, pokušava ubiti žohara te kontemplira nad tijelom životinje, promišljajući o korijenu vlastitog gađenja, životu, smrti i postojanju uopće. Nakon nekog vremenskog perioda kuša žoharovu smjesu u nadi da će se nešto promijeniti. To nije bio trenutak koji joj je omogućio da postane nova osoba, već je to postao doživljaj u kojem se vratila sebi onakvoj kakva je bila — živa.

Čitatelj promatra interakciju žohara koji umire i dobrostojeće žene koja je prije tog događaja vodila privilegirani život i vjerovala da je oblikovana osoba. Pokušajem ubijanja žohara i promatranjem postupnog gašenja života unutar životinje, uviđa drugi oblik života koji zalazi van nepromišljenog postojanja. Nasilje kojem su izloženi G.H. i žohar otvara

³² Usp. Mosier-Dubinsky, Joy, *Other: Beauvoir's Existential Feminism*, JCCC Honors Journal, Vol 5., iz 2 Spring 2014, str. 11-19.

³³ Usp. Yusuf, Faidah, and Muh Iskandar Susilo, *Existentialist Feminism of Woman's Struggle in Cigarette Girl Novel*, IDEAS: Journal on English Language Teaching and Learning, Linguistics and Literature 8.1 (2020): 67-79., ovdje str. 69

prostor za spoznaju o činjenici da su oni ipak bića u svijetu čija jedina uloga nije čisto lutanje po Zemljinoj površini. Interakciju žohara i G.H. autorica definira kao radikalno žensku i radikalno recipročnu. Što dalje napreduje radnja, linija između životinjskog i ljudskog postaje sve tanja, do trenutka kada razlika više ne postoji, pa oni na razini materijalnog tijela postaju isti.³⁴

Problem kojim se Lispector često bavi u svojem opusu jest jednoznačnost bića. U ovom djelu radi se o definiranju jednoznačnosti u relaciji G.H. – žohar. Njezino je pisanje eksperimentalno, uglavnom na granicama jezika, što i odgovara temama koje su jednako tako granične po pitanju standardnih narativa i diskursa.³⁵ Njezin je cilj ugrabiti ono što se događa i postoji. Cixous to opisuje kao pokušaj da pomoću riječi dade beskrajnu sadašnjost, jako dug život, jer svaka instanca jest sada, svako je sada život.³⁶ Pitanje roda bilo je vrlo važno za Lispector. U većini njezinih djela događa se nekakav oblik ontološkog preispitivanja; ona su obilježena političkim komentarima marginalizirane pozicije žene u židovsko-kršćanskom svijetu. Rod u njezinoj fikciji nije fiksna kategorija, njezini su tekstovi metafikcionalni i umiču fiksnoj interpretaciji. Definicija roda također ostaje promjenjiva, ovisno o raznim pritiscima i relacijama ontološkog i socioekonomskog. Za Lispector je mjerilo bića prepoznavanje i prihvaćanje onoga što ga nadilazi. Realizacija granica postaje egzistencijalni, umjetnički i diskurzivni prostor.³⁷ Izostavlja tradicionalno precizno opisivanje prostora i vremena unutar kojeg se nešto događa.³⁸ Kao što je i prije spomenuto, koristi se tehnikom metafikcije, „posebnim tipom postmoderne proze koja svojom autoreferencijalnošću upućuje čitatelja na vlastitu fikcionalnost, tekstualnost i posredovanost“³⁹.

6. Žohar

Postoji više interpretacija žohara. Ona na koju ću se fokusirati usmjerena je na odnos žene i žohara, odnos žene i životinje koja joj se gadi, na građenje vezivnog tkiva između dvaju razumijevanja živog bića: ljudskog i životinjskog razumijevanja žene. Važan je i način na koji autorica dekonstruira vlastiti osjećaj gađenja i diskurzivnu pozadinu vlastitog gađenja prema

³⁴ Usp., Hedrick, Tace. Mother, *Blessed Be You Among Cockroaches: Essentialism, Fecundity, and Death in Clarice Lispector*. Luso-Brazilian Review, 1997, 41-57, ovdje u str. 48

³⁵ Usp. Negrete, Fernanda. *Approaching Impersonal Life with Clarice Lispector*. Humanities, 2018, 7.2: 55., ovdje na str. 2.

³⁶ Usp. Cixous, Helene, *Coming to Writing and Other Essays*, Harvard University Press, 1991., str. 61.

³⁷ Usp. Arenas, Fernando. *Being Here with Vergilio Ferreira and Clarice Lispector: At the Limits of Language and Subjectivity*. Portuguese Studies, 1998, 14: 181-194.

³⁸ Usp. Lobo, Luiza. *Existentialism, Ontology, and Mysticism in Clarice Lispector's A descoberta do mundo*. Journal of Lusophone Studies, 2019, 4.2: 56-74., ovdje u str. 58.

³⁹ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40340>, (11.8.2023)

biću o kojem ne zna ništa, biću koje joj se gadi, jer je to nepropitano, naslijeđeno mišljenje. To biće nije manje vrijedno, iako se stoljećima gradio suprotan diskurs. Spomenut ću i druge značajne interpretacije, s kojima moje mišljenje ima manje zajedničkih točaka. Odnos žene i žohara problematizira interakciju između dviju različitosti. Međutim, ta je različitost nešto što vidimo iz ljudske perspektive, ona je oživljeni diskurs žohara i njegove nečistoće; G.H. ga oživljava unutar životinje koju vidi. U dodiru između G.H. i žohara Goh vidi oprimjerene poteškoće prilikom poimanja drugog. Viđenje žohara koje G.H. ima naziva predviđanjem, a zapravo je skup diskursa pomoću kojih individua vidi svijet i sebe. Što se žohara tiče, to je skup diskursa vezanih uz nečistoću i štetočine. Indirektni kontakt kojim G.H. započinje odnos sa žoharom nasilan je dodir vrata ormarića kojima ona gnječi žohara, nastojeći ga ubiti. Direktni dodir slijedi kada uzme njegovo slomljeno tijelo u ruku, tj. kada kreće približavanje neutralnom životu. Tada dolazi do dekonstrukcije suverene subjektivnosti. Ona dodirom žohara dopušta da žohar dodirne nju.⁴⁰ U trenutku kada G.H. skupi dovoljno hrabrosti da žohara stavi u usta i okusi ga, ona ga nastoji ispljunuti, govoreći si kako je sve što je do sada mišljenjem postigla upravo bacila u smeće.⁴¹

Goh smatra da trenutak dodira za G.H. predstavlja transcendiranje granica njezina razumijevanja čistoće, kao i transcendiranje svijeta koji ima granice i sljedove događaja. Ukazuje na nasilje koju G.H. trpi; tim trpljenjem samoj sebi opravdava nasilje nad živim bićem koje je manje od nje, ali i manje slobodno od nje. To Goh nadalje povezuje s manjkom mogućnosti koju žena u ovom svijetu ima u odnosu na muškarca. Čin konzumiranja žohara omogućio joj je da osjeti primarni okus ničega u neutralnom življenju, koji joj omogućuje da napusti svoje ljudsko, što se može nazvati dekonstruiranjem vlastite subjektivnosti.⁴² Kušanje žohara po diskurzivnim je standardima ovoga svijeta najniži čin koji joj omogućuje transcendenciju. Koncept neutralnog života u ovom slučaju izjednačava se s nepostojanjem zadane esencije čovjeka; međutim, o tome će više govora biti u jednom od sljedećih poglavlja.

Definicija žohara kao životinje, kao i definicija moguće različitosti i sličnosti žene i žohara bitan je aspekt ovog djela, kao što je već i spomenuto. Što više vremena u knjizi prolazi, što G.H. više vremena posvećuje promišljanju, to su ona i žohar sličniji. Goh ukazuje

⁴⁰ Usp. Goh, Irving. *Le Toucher, le cafard, or, On Touching—the Cockroach in Clarice Lispector's Passion according to GH. MLN*, 2016, 131.2: 461-480., str. 465-468.

⁴¹ Usp. Lispector, Clarice, *Muke po G.H.*, Vuković & Runjić, Zagreb, 2020. str. 183.

⁴² Usp. Goh, Irving. *Le Toucher, le cafard, or, On Touching—the Cockroach in Clarice Lispector's Passion according to GH.*, str. 470-476.

na mogućnost deleuzo-guatarijanskog čitanja tog fenomena, kao oblika nereprezentacijske molekularne interakcije čovjeka i životinje, iako Lispector to radi suočavajući žohara i ženu najviše putem vizualnog.⁴³ Neutralnost života ili spoznavanje da unaprijed zadana esencija života ne postoji jednako je tako dovodi i do spoznavanja da ne postoji ni ljudska esencija, pa time izjednačava žohara lišenog esencije sa samom sobom.

Na temelju biblijske zabrane nečistog, koje G.H. izdvaja kao vlastiti razlog gađenja koje osjeća prema žoharu, Cixous povezuje ženstveno, nečisto i neprikladno, definirajući ih kao obilježja gađenja. Prema njoj, žohar predstavlja ženstvenost i ženstveno drugo, dok G.H. predstavlja maskulini subjekt. Reis, međutim, argumentira da taj žohar ne samo da predstavlja ta obilježja već da predstavlja i ženstvenost tamne puti, što sa sobom povlači dodatnu dubinu primjene egzistencijalističkih i egzistencijalističko-feminističkih postavki, koje sa sobom mogu neprimjetno nositi drugačije, ali ipak određene levele privilegiranosti. Nadilaženjem gađenja i straha prema žoharu započinje proces razumijevanja „drugog“, ili u ovom slučaju „druge“, iako jezik to baš i ne dopušta. Cixous G.H. pripisuje maskuline crte zbog toga što ona zbog obrane vlastite čistoće i integriteta ubija žohara ženstvenog obilježja.⁴⁴ Moram priznati da se ne mogu toliko složiti s ovom interpretacijom. Na temelju čitanja njezina drugog djela, *Meduze*, mogu zaključiti da životinjama pridaje određenu važnost i da je sposobna problematizirati odnos prema životinji,⁴⁵ kao i usporediti količinu slobode, uzimajući u obzir da je i sama ženstvenost rangirana. Naravno, ona nije jedina rangirana u današnjem svijetu. Živa se bića rangiraju na temelju mnogo kategorija, i to sa zavidnom količinom ignorancije, a time se i definira količina njihove slobode.

7. Ljuska

Početak misaonog toka G.H. pokrenut je prethodnim gubitkom vlastite ljuske osobnosti. Naziva ga gubitkom treće noge koja ju je sprječavala da hoda, ali joj je omogućavala da bude stabilni tronožac: „Znam da mogu hodati samo s dvjema nogama. Ali nedostaje mi treća noga u svojoj beskorisnoj odsutnosti i to me plaši, s njom sam bila samoj sebi pronalažljiva a da se nisam čak morala ni tražiti.“⁴⁶ Stanje u kojem je sada naziva novim i kukavnim. Prethodno pronalaženje vlastitog smisla definirala je kao ukalupljivanje u ideju o nekoj osobi.

⁴³ Usp. Goh, Irving. *Blindness and Animality, or Learning How to Live Finally in Clarice Lispector's The Passion according to G.H. differences*, 2012, 23.2: 113-135. ovdje u str.. 121-124.

⁴⁴ Usp. Reis, Levilson C. *The Invisible, the Unclean, the Uncanny: The Feminine Black Other in Lispector's The Passion According to G.H.*. The Explicator, 2010, 68.2: 133-134.

⁴⁵ Usp. Lispector, Clarice, *Agua Viva*, Penguin UK, London 2014, str. 40-60.

⁴⁶ C. Lispector, *Muke po G.H.*, str. 10.

Utjelovljenje organizirane osobe omogućavalo je laži da živi. Potrebu za nalaženjem ne vidi kao slobodan proces.⁴⁷ Sartre tvrdi da je strah „nepromišljena spoznaja transcendentnoga, a tjeskoba promišljena spoznaja sebe.“⁴⁸ Strah bi, prema tome, bio strah bića u svijetu, dok tjeskoba nastaje na temelju samoprocjene. Preciznije rečeno, tjeskoba je shvaćanje da je neka mogućnost osobna mogućnost, vlastiti odabir. Svijest u tom trenutku zna da je sloboda jedino što se nalazi između sadašnjosti i budućnosti. Svjesna je nedostatka smisla. Svjesna je čovjekova bitka koje okružuje ništo, bitka koji je prazan od neke prethodno dane esencije.⁴⁹

Tako G.H. u ovom slučaju osjeća strah od žohara, dok u odnosu sa samom sobom osjeća tjeskobu. Osjećaj tjeskobe moguć je zbog ljudske slobode, ona „prethodi čovjekovoj biti i omogućuje ju, bit ljudskog bitka lebdi u njegovoj slobodi.“⁵⁰ Svijest koju G.H. ima o slobodi osnova je tjeskobe koju osjeća. Nesigurnost koju spominje odnosi se na strah od novog, budućeg. Samo gledanje oblik je izlaganja koji ne želi.⁵¹ Ne želi se vraćati u ono što je bila prije jer smatra da to nije dobro, no sloboda koju osjeća za nju je opasna: „*Ne znam što da činim sa zastrašujućom slobodom koja je kadra uništiti me.*“⁵²

Ulaskom u knjigu vidimo G.H. u procesu izgubljenosti i neznanja. Započinje proces propitivanja njezinoga dosadašnjeg toka života, proces propadanja narativne i diskurzivne mreže od koje se sastoji njezino poimanje sebe i okoline. Način na koji je odgađala to propadanje bilo je ciklično pronalaženje nove vjere, i to loše vjere: „Oblik se suočava s kaosom, oblik daje konstrukciju bezličnoj stvari – vizija beskrajnog tijela vizija je luđaka, ali ako tijelo izrežem na komade i razdijelim ga po danima i po gladima – onda ono više neće biti propasti ludost: ponovo će biti oljuđen život.“⁵³ Koncept loše vjere odnosi se na bijeg od tjeskobe koja se osjeća u slobodi, na bijeg od osobe koja jest kada je tjeskobno svjesna⁵⁴: „Na taj način bježimo od tjeskobe pokušavajući se pojmiti izvan kao drugi ili kao kakva stvar.“⁵⁵ No, taj bijeg nije tjeranje tjeskobe iz svijesti, već je predaja lošoj vjeri koja popunjava

⁴⁷ Usp. Ibid, str. 10.

⁴⁸ Sartre, Jean-Paul, *Bitak i ništo (1)*, Demetra, Zagreb 2006, str. 60.

⁴⁹ Usp. Ibid, str. 65-67.

⁵⁰ Ibid, str. 55.

⁵¹ Usp. C. Lispector, *Muke po G.H.*, str. 11.

⁵² Ibid, str. 11.

⁵³ Ibid, str. 12.

⁵⁴ Usp. J.P. Sartre, *Bitak i ništo (1)*, Demetra, Zagreb 2006, str. 105

⁵⁵ Ibid, str. 75.

čovjekovo ništo.⁵⁶ Organizacija nje same nikada nije pretpostavljala ulogu, samo organizaciju, kao da je rođena s naravi koja nije sadržavala nikakvu misiju.⁵⁷

Nadilazi strah od osjećanja tjeskobe, prestaje stvarati predrasude koje vuku korijen u tuđim mislima i prepušta se postojanju čiji smjer ne zna⁵⁸: „Znam da ću biti užasnuta kao slijepac koji je napokon otvorio oči i ugledao... ali ugledao što? Nijemi i nerazumljivi trokut. Možemo li ne smatrati tu osobu više slijepom samo zato što vidi nerazumljiv trokut?“⁵⁹ Otklonila je prethodno organizirane slojeve koji su zaklanjali sirovost života i njegovu tišinu. Slojevi su imali zajednički naziv njezina imena, reputaciju koju je usvojila, odnos drugih prema njoj koji je naučila primjenjivati na sebi samoj. Izdvaja da joj je veću slobodu omogućila reputacija ostvarene osobe, koja ju je činila financijski neovisnom. Ta sloboda joj je omogućila da ne bude poimana čisto kao žena, već kao svojevrsna sredina između kategorija koje nose pojmovi muško i žensko.

Također, sloboda je bila veća zbog nedostatka obnašanja uloge majke i obiteljske žene. No, iako je zbog toga imala slobodu, ipak nije umakla performativnom aspektu koji se veže uz bivanje ženom. Sebe definira kao lijepu repliku koja je u očima onih koji ju čine objektom velikodušna i lijepa žena, nenapadna, zabavna, ona koja poštuje tuđe zadovoljstvo i guta vlastito. Žena ispunjavanjem onog što je na nju projicirano postaje sve, no ona nikad nije ono što treba biti. Ona postaje trajna iluzija, iluzija postojanja koja nikad nije dosegnuta ili izjednačena sa stvarnosti postojanja. G.H. govori o iluzornoj slici koja je bila i koja joj je pružala zadovoljstvo i osjećaj ispunjenosti. Na taj način definira niječno bivanje kao svoj najbolji pokušaj da dosegne nekakvu istinu⁶⁰: „Kako nisam znala što sam, nebivanje je bilo moje najveće približavanje istini: barem sam imala naličje: barem sam imala ne, svoju suprotnost.“⁶¹ Taj zanos zbog maskiranja sebe, zbog nedostatka boljeg rješenja, naziva vlastitim zlom.⁶²

Ono što je za Sartrea loša vjera koju pojedinac odabire, za de Beauvoir je u slučaju žene nametnuto postojanje kojem se treba oduprijeti. Žena mora održavati nerealnu masku otkada počne obnašati ulogu žene. Rađa se u jednom od mogućih načina života koji nose status loše vjere, koju nameću mnogi živi i mrtvi drugi. Vidjeti drugog kao objekt, odnosno predmet, i ne

⁵⁶ Usp. Ibid, str. 76.

⁵⁷ Usp. C. Lispector, *Muke po G.H.* str. 28

⁵⁸ Usp. Ibid, str.15

⁵⁹ Ibid, str. 20.

⁶⁰ Usp. Ibid, str. 26, 32, 209.

⁶¹ Ibid, str. 32.

⁶² Usp. Ibid, str. 32.

dopuštati postojanje koje sadržava promjenjivost nadalje širi takvo poimanje drugotnog. Materijalizacija takvog toka misli produžuje nečiju sposobnost da objektivizira ne samo pogledom već bilo kakvim načinom koji ima primatelja. To se može ostvariti izgovaranjem riječi, zapisivanjem misli, snimanjem izgovorenog, oblikovanjem pokreta, oblikovanjem ponašanja itd. De Beauvoir govori o sistematiziranom definiranju žene kao druge, objekta, one koja ima fiksne parametre unutar kojih se ponaša.⁶³

G.H. svoje postojanje pod maskom opisuje kao nebivanje. Ona je postojala, ali ne kao ona, već kao žena koja je odlučila utjeloviti ideju duhovne žene s duhovnim tijelom. Takav oblik postojanja naziva ugodnom igrom⁶⁴: „Za stolom za kojim doručujem uklapala sam se sa svojim bijelim kućnim haljetkom, čista i lijepo isklesana lica i jednostavna tijela.“⁶⁵ Propadanje prethodno prihvaćenih narativnih i diskurzivnih struktura popraćeno je propadanjem poimanja vlastite ženstvenosti i, kao što je i moguće iščitati, tendencije da se objektivizira samu sebe. Nietzsche govori o odricatelju, onom koji teži nekom višem svijetu, onom koji žrtvuje ono što želi i što mu znači da bi dosegao visinu. Odricatelju je žrtva vidljiva, on prikriva vlastiti ponos i namjeru da bude bolji. Žrtva je jedna od osnovnih karakteristika bivanja ženom jer ona žrtvuje stvarnu sebe da bi ispunila nerealne ideje i da bi održala tradiciju. Nekada djeluje kao da ta žrtva nije poimana kao žrtva, već kao osnovno stanje bivanja ženom. Na taj način ta žrtva biva objektivizirana. Objektivizirano ponašanje u sebi nosi ustaljena djelovanja koja se ne propituju i stoga nepromjenjivo primjenjuju. Nietzsche tendenciju procjenjivanja i rangiranja ljudskih nagona i djelovanja naziva instinktom stada⁶⁶: „Putem morala pojedinca se upućuje da bude funkcija stada i da sebi pripisuje vrijednost jedino s obzirom na tu funkciju.“⁶⁷

Uz objektivizaciju same sebe na razini izgleda i manira izražavanja, objektivizacija se također manifestira i u definiranju poslova koje G.H. voli raditi. Među tim je poslovima pospremanje, koje naziva svojom istinskom vokacijom i kojim bi se vjerojatno bavila da nije dobrostojeća.⁶⁸ Pospremanje je često element karikature ženskih hobija. Romantizacija tog oblika rada iz perspektive dobrostojeće žene, koja za nj nema vremena i vidi ga samo kao opuštajuću aktivnost, postavlja G.H. na razinu bivanja ženom koja sa sobom nosi dozu privilegiranosti, što također utječe na količinu slobode. Oblik privilegiranosti i vlastite

⁶³ Usp. S. de Beauvoir, *The Second Sex*, str. 281 i 346.

⁶⁴ Usp. C. Lispector, *Muke po G.H.*, str. 32.

⁶⁵ Ibid, str. 32.

⁶⁶ Usp. Nietzsche, Friedrich, *Radosna znanost*, Demetra, Zagreb 2003, str. 27 i 102.

⁶⁷ Ibid, str. 102.

⁶⁸ Usp. C. Lispector, *Muke po G.H.*, str. 35.

tendencije da objektivizira drugu osobu prisutni su u prisjećanju na sluškinju koja je otišla. To se prisjećanje očituje u nemogućnosti razlučivanja vlastitih percepcija koje projicira na sluškinju od onih koje je mogla zamijetiti na temelju sluškinjina ponašanja prema njoj. Janair, njezina sluškinja, postaje prva osoba čijeg je pogleda postala svjesna – kako njezina pogleda, tako i njezina nezadovoljstva.

Proces rušenja misaonih struktura počinje u isprekidanim periodima koji će se intenzivirati u trenutku kada počinje interakcija sa žoharom. U sobi nailazi na žohara, koji u njoj budi gađenje, pa ga pokušava ubiti. Prethodna uгода koju je tašto osjećala, smatrajući da se organizirala kao duhovna i mirna žena, počela je propadati u trenutku kada je dotaknula žohara. Čuđenje nakon što je zalupila vratima nije bilo uzrokovano time što je ubila žohara, već se čudila samoj sebi, čiji je oblik ovim činom umrljala. Osjećala je zadovoljstvo nakon nasilnog ispada⁶⁹: „Ta mirna žena kakva sam oduvijek bila, je li poludjela od užitka? Još uvijek sklopljenih očiju drhtala sam od zadovoljstva. Ubijanje je bilo mnogo veće od mene, bilo je veličine te neograničene sobe. Ubijanje je natopilo suhi pijesak te sobe, napokon, napokon, kao da sam kopala i kopala čvrstim i požudnim prstima dok nisam našla u sebi pitku žilu života koja je bila žila jedne smrti.“⁷⁰ Kada je osjećaj prestao, kao i instinktivno djelovanje, okrenula se da pogleda žohara. Shvatila je da ga nije ubila, pa ju je opet obuzelo gađenje. Ovo je bio prvi put da je vidjela žohara, no strah i gađenje koje je osjećala prema samoj ideji tog kukca bili su dugo u njoj. Diskurs koji je obilježio određenu objektivizaciju žohara polako se počinje lomiti. Ona, gledajući u žohara, shvaća da u njemu vidi svoj najdublji život.⁷¹

8. Onečovječenje

Kada Nietzsche govori o intelektu i njegovim proizvodima, on ističe zablude, među njima i neke korisne za vrstu i potomstvo. Međutim, ipak su to bile zablude koje se nasljeđivalo i prenosilo toliko dugo da su postale temelj. Kasnije se pojavljuju ljudi koji ih propituju. Tada dolazi do pojave istine, koju naziva najnemoćnijim oblikom spoznaje, najnemoćnijim jer je po svemu naučenom predstavljala suprotnost od onoga što se u stvarnosti živjelo. Zablude su one koje su određivale norme vjerodostojnog i netočnog. On time želi reći da snaga spoznaje nije ovisna o njezinoj istinitosti, već o starosti i umreženosti u ono što se razumijeva pod pojmom

⁶⁹ Usp. Ibid, str. 41-43 i 56.

⁷⁰ Ibid, str. 57.

⁷¹ Usp. Ibid, str. 61.

život⁷²: „Spoznaja je, dakle, postala dijelom života samog te kao i život neprekidno rastuća moć — dok se konačno spoznaje nisu srazile s onim prastarim temeljnim zabludama, obje kao život, obje kao moć, obje u istom čovjeku.“⁷³ Nadalje, Nietzsche govori o borbi koja se događa unutar mislioca, borbi između zabluda i onoga što naziva istinom, nakon kojih je potraga za istinom postala moć koja održava život. Život postaje eksperiment u pronalaženju istine. Napredak pronalaska istine on definira gradualno kompleksnijim opisivanjem; razumijevanje se upotpunjuje, ali se ne nadilazi.⁷⁴

Unutar G.H. događa se borba. Pojmovi kojima bi opisala zaraćene strane bili bi „konstrukt“ i „temelj“; temelj kao čovjek, konstrukt kao ono što ispunja ništo. Konstrukt na temelju kojeg je u mogućnosti pojmiti „zablude“ pretvara se u prašinu. Istina je pojam u čije se značenje može staviti jedino to da čovjek živi, no ne i način na koji živi: „Na površinu je izbijala moja najistinitija postojanost poput gnoja — i ja sam sa strahom i gađenjem osjećala da ja-biće dopire iz jednoga mnogo ranijeg izvora od ljudskoga i, s užasom, daleko većeg od ljudskoga.“⁷⁵ Lispector navodi da je G.H. živjela na zadnjem katu solidne superstrukture. Gomilanje stoljeća ono je što je pridonijelo težini građevine. No, kohezivna se snaga građevine s protokom vremena smanjuje nakon urušavanja. G.H. se budi usred ravnice, duboko ispod mjesta gdje je nekad bila. Život koji je živjela bio je pretjerano osjećajan.⁷⁶ Smatra da život ima svoju neutralnu kaznu koja se definira nepredvidljivošću kraja: „U tome je velika opasnost — kada taj neutralni dio koji je stvar ne upija osobni život, život dolazi sav čisto neutralan.“⁷⁷ Nepromjenjivi dio, koji Lispector definira kao stvar, jest čovjekov bitak, sa svih strana okružen ništom.⁷⁸ Takvo postojanje bez ispunjenosti ono je što autorica naziva neutralnim životom. G.H. se dalje pita kako je došlo do stvaranja prvotne tišine u njoj: „Kao da je netko tihu ženu jednostavno zvao i ona je mirno ostavila vez na stolici, ustala i bez ijedne riječi — ostavljajući svoj život, odričući se već izrađena veza, ljubavi i duše — bez ijedne riječi ta je žena počela hodati četveronoške i puzati sjajnih i mirnih očiju: prijašnji je život zove i ona odlazi.“⁷⁹

⁷² Usp. F. Nietzsche, *Radosna znanost*, str. 98 i 99.

⁷³ Ibid, str. 100.

⁷⁴ Usp. Ibid, str. 100 i 101.

⁷⁵ C. Lispector, *Muke po G.H.* str. 62.

⁷⁶ Usp. Ibid, str. 72 i 73.

⁷⁷ Ibid, str. 74.

⁷⁸ Usp. J.P. Sartre, *Bitak i ništo (I)*, str. 47.

⁷⁹ C. Lispector, *Muke po G.H.*, str. 74.

Proces rušenja temelja u početku zbog straha naziva onečovječenjem. U agoniji spoznaje da je jedan oblik življenja umro. Molila je za pomoć, no izgovaranjem je shvatila da je to samo još jedan način na koji je svijet koji se sada ruši još uvijek u njoj⁸⁰: „Ako sam i dalje željela moliti, bilo je to zato da se uhvatim za posljednje ostatke svoje stare civilizacije, da se uhvatim kako me ne bi odvučlo ono što me sada dozivalo.“⁸¹ Udarci koji su rušili izgrađene strukture pojavljivali su se tijekom interakcija sa žoharom. G.H. je gledala žohara, žohar je gledao nju, bar se tako činilo: „Ne znam je li me vidio, ne znam što jedan žohar vidi, ali on i ja smo se gledali; ja pak ne znam ni što jedna žena vidi.“⁸² Na temelju znanja koje je dobila shvaća da „bića postoje za druga bića kao način gledanja“.⁸³ Međutim, za žohara može reći da ju nije izravno gledao. Sama postojanost njegova tijela u dijeljenom prostoru davala joj je dojam da ju gleda, njegova je tjelesna prisutnost za nju značila da ju percipira. Nije mogla izbjeći vlastito viđenje žohara, izlaganjem njegovoj pojavi njezina su uvjerenja lagano isparavala.⁸⁴

Sartre drugog definira kao predmet koji u odnosu na subjekt ima svoju udaljenost, pozicioniranost i svojstva⁸⁵: „Prisutnost bivanja-subjekom drugoga moram moći pojmiti u otkrivanju moga bivanja-objektom za drugoga i posredstvom toga otkrivanja, jer kao što je drugi za mene-kao-subjekta vjerojatni objekt, tako se isto ja mogu otkriti u procesu postajanja vjerojatnim objektom samo za neki subjekt.“⁸⁶ Predmetnost drugoga uvijek se odnosi na onog koji je viđen. Subjekt u viđenju nekog drugog predmetno je određen tako da ima fiksna svojstva. Drugi se ne poima kao promjenjiva ljudska osoba sa slojevima ili mogućnosti promjene. Pomoću koncepta žene kao druge na temelju egzistencijalističkog feminizma Simone de Beauvoir uviđamo da predmetnost sa sobom nosi i određene limitacije na razini postojanja u svijetu. Objektivizacija drugog na mnogo razina može limitirati njegovu slobodu u stvarnom svijetu, iako sloboda kao teoretska sposobnost uvijek ostaje moguća. Sartre daje primjer zatvorenika⁸⁷ koji, iako ima manju dozu slobode u stvarnosti, uvijek na razini ponašanja preostaje mu jednaka sloboda da neograničeno mnogo puta može pokušati pobjeći. Razumijevanje slobode u ovom slučaju shvaćamo kao ljudsku mogućnost da se nešto može. To ne znači da će to biti nužno moguće. Za Sartrea nije moguće da onaj koji poima samog

⁸⁰ Usp. Ibid, str. 79.

⁸¹ Ibid, str. 79.

⁸² Ibid, str. 81.

⁸³ Ibid, str. 81.

⁸⁴ Usp. Ibid, str. 81.

⁸⁵ Usp. J.P. Sartre, *Bitak i ništo (1)*, str.. 318.

⁸⁶ Ibid, str. 318.

⁸⁷ Usp. J.P. Sartre, *Bitak i ništo (2)*, str.. 578.

sebe bude predmetom zato što je on jedini koji može doživjeti svijet koji živi.⁸⁸ On je jedina osoba koja može svijet živjeti na taj način, kroz taj um i tijelo. G.H. žohara vidi kao tijelo i, kroz tu vidljivu tjelesnost isparavaju informacije koje se ne uklapaju u ono što je njezina fiksna ideja žohara. Sposobnost transcendencije ono je što, prema Sartreu, čovjeku daje mogućnost da spozna okolinu. Gledajući tijelo drugoga, nije sam dostupna informacija o mogućnosti koju drugi ima po pitanju spoznaje nas.⁸⁹ Dovodeći G.H. i žohara u sukob, Lispector pokušava razbiti odnos subjekt – objekt. Kako vrijeme prolazi, tako G.H. ima sve veću mogućnost pojmiti prisustvo imanencije unutar žohara. Na taj način njihov odnos, njihovo gledanje, postupno iz perspektive G.H. postaje subjekt – subjekt.

9. Neslano

Vidjevši žohara kao subjekta, G.H. uviđa njegovu slobodu i ništo koje okružuje njegov bitak. Prema Sartreu, „čovjek je bitak posredstvom kojega ništo nadolazi svijetu“.⁹⁰ G.H. tvrdi da je „bila sigurna da su žoharove oči bile neslane. Za sol sam uvijek bila spremna, sol je bila transcendencija kojom sam se koristila kako bih mogla osjetiti neki okus i kako bih mogla pobjeći od onoga što sam nazivala 'ništavilom'. Za sol sam bila spremna, za sol sam se sva izgradila. Ali ono što mi usta nisu znala shvatiti – bila je neslanost. Ono što sva ja nisam poznavala – bila je neutralnost. A neutralan je bio život koji sam prije nazivala ništavilom.“⁹¹ Analogijom slanog i neslanog Lispector slanim definira postojanje na temelju tuđih uputa, što je prema Sartreu život u lošoj vjeri, dok je neslano ono što je bez fiksnih svojstava i atributa, ono što je sposobno biti izvan determiniranog. Neslano u sebi pretpostavlja još neispunjeno ništa koje može zadobiti attribute koje god želi, ono je slobodno. Iako dodir takvog postojanja u G.H. budi gađenje, istovremeno joj pobuđuje i sreću zbog novootvorene mogućnosti postojanja. Tu spoznaju koju sada posjeduje naziva neutralnom aktualnošću prirode, žohara i sebe⁹²: „Sad sam osjećala okus ništavila. Brzo sam se odvikavala, okus je bio nov poput okusa majčina mlijeka koje ima okus samo za djetetova usta. S urušavanjem moje civilizacije i moje ljudskosti – što je za mene bila patnja sadržana u velikoj čežnji – s padom ljudskosti, počela razuzdano osjećati okus identiteta stvari.“⁹³

⁸⁸ Usp. J.P. Sartre, *Bitak i ništo (1)*, str. 319.

⁸⁹ Usp. J.P. Sartre, *Bitak i ništo (2)*, str. 578.

⁹⁰ J.P. Sartre, *Bitak i ništo (1)*, str. 47.

⁹¹ C. Lispector, *Muke po G.H.*, str. 91.

⁹² Usp. *Ibid*, str. 94.

⁹³ *Ibid*, str. 112.

Žohar koji je okusom ništo, prazan esencije, žohar poiman kao subjekt, jednak G.H., sada je shvaćen na način koji ga lišava kontekstualnih diskursa poimanja životinjskosti, odražavajući zapravo ono što je čovjek unutar sebe vidio kao životinjsko: „Kad je netko sama srž, onda više nema razlika. Onda je svečanost sebe samog, i više nema straha od toga da će se potrošili u ritualu koji troši — ritual je samo obrađivanje srži života, ritual nije izvan njega: ritual mu je svojstven.,“⁹⁴ Ništo se, prema Sartreu, ne nalazi i ne otkriva kao bitak, ono je uvijek negdje drugdje. Ono je rupa u bivanju, pad bitka-u-sebi kojim se uspostavlja bitak-po-sebi⁹⁵: „Ništo jest dovođenje u pitanje bitka bitkom, to jest upravo svijest, ili bitak-za-sebe.“⁹⁶

Ritualni koje Lispector spominje u Sartrea se manifestiraju viđenjem čovjeka kao niza pothvata, sveukupnosti djelovanja koji omogućavaju pothvate.⁹⁷ Svečanost rituala za G.H. se manifestirala razumijevanjem svakog od njih kao pitanja života i smrti. Kao jedinu čovjekovu sudbinu postavlja ritual, nekada s maskom, nekada bez nje. Ljudskost koja ju je sačinjavala i ograđivala ispred žohara počela je gubiti svoj smisao⁹⁸: „U toj beskrajnoj sudbini, načinjenoj samo od okrutne sadašnjice, ja, poput larve — u svojoj najdubljoj neljudskosti, jer ono što mi je dotad izmicalo bila je moja stvarna neljudskost — ja i mi, poput larvi, proždirali smo se u mekom tkivu.“⁹⁹ Religiozni kontekst kršćanstva i židovstva u kojem je Lispector odrasla uvelike određuje način na koji poima svijet. Time su i religijske kategorije koje su ušle u svakodnevni jezik ono što se ruši u interakciji sa žoharom. Iako je na simboličan način religijski kontekst bio utjecajan, bog o kojem piše nije bog postojećih religija, već je riječ o osobnom shvaćanju boga.¹⁰⁰ Vjerovanje u nezemaljsko kraljevstvo se ruši, kao i vjerovanje u nekakav oblik kažnjavajućih posljedica.¹⁰¹

G.H. sebi i žoharu pridaje jednaku težnju, težnju ka miru koji neće osjetiti jer je izvan njihove veličine i sudbine. Vlastita joj se duša doima toliko raspršenom da ju više ne vidi kao sebe. Vidi se kao daleku i nedostižnu sebi samoj. Težnja za sadašnjim trenutkom odvodi ju sve dalje od njega. Sartre mišljenje sebe definira kao svijest o trima dimenzijama. Ono je također svijest o protjecanju i trajanju. Razmišljajući o vlastitom postojanju, otkriva se nemogućnost predmetnosti. Protjecanjem vremena dolazi do promjena u vlastitosti koje ukazuju ne

⁹⁴ Ibid, str. 126.

⁹⁵ Usp. J.P. Sartre, *Bitak i ništo (I)*, str. 115.

⁹⁶ Ibid, str. 115.

⁹⁷ Usp. Sartre, Jean-Paul, *Egzistencijalizam je humanizam*, Veselin Masleša, Sarajevo 1964., str. 27.

⁹⁸ Usp. C. Lispector, *Muke po G.H.*, str. 127 i 131.

⁹⁹ Ibid, str. 134.

¹⁰⁰ Usp. I. Goh, *Le Toucher, le cafard, or, On Touching—the Cockroach in Clarice Lispector's Passion according to GH.*, str. 469.

¹⁰¹ Usp. C. Lispector, *Muke po G.H.*, str. 127-134.

nemogućnost nepromjenjivog postojanja. Odbija se biti bitak-u-sebi i otvaraju se mogućnosti koje nosi sloboda bitka-za-sebe¹⁰²: „(...) [M]išljenje sebe otkriva bitak-za-sebe u njegovoj razcjelovljenoj sveukupnosti kao neusporedivu pojedinačnost koja on sam jest na način da to mora biti; otkriva ga kao 'samo mišljeno' *par excellence*, bitak koji nikad nije drukčiji doli kao sopstvo, i koji je uvijek 'sopstvo' na razdaljini od sebe sama, u budućnosti, u prošlosti, u svijetu.“¹⁰³ Umjesto da na žohara projicira gađenje prema vlastitim manjkavostima, sada mu omogućuje jednaku vrstu postojanja i težnji kao i sebi. Sada mu više ne pridaje karakteristike bitka-u-sebi, koje su se prethodno neupitno primjenjivale.

10. Sloboda

Ništa koje okružuje čovjekov bitak utemeljuje njegovu slobodu. Sloboda se očituje u osobi pojavom tjeskobe koja ukazuje na njezin slobodan bitak. Tjeskoba se javlja kada se svijest nađe u svojoj biti, rascijepljena ništom, rascijepljena samom sobom od budućnosti. Čovjekova je bit sam čovjek, no ne na način koji se uspostavio povijesno, već je ta bit početak jednog novog osobnog mogućeg. Određeni je čin slobodan onda kada odražava bit onoga tko je taj čin poduzeo.¹⁰⁴ Na taj način G.H. postaje slobodna tek kada počne odražavati svoju bit. Taj se proces događa usporedo s rušenjem konstrukcija koje su onemogućavale uviđanje vlastite biti: „Radi se o tomu da se Ja vidi kao kakvog malog Boga koji je u meni i koji moju slobodu posjeduje kao metafizičku vrlinu.“¹⁰⁵ Na taj način slobodu nema samo bitak već i osobno ja koje je slobodno unutar vlastite svijesti.

Takvim poimanjem vlastitog ja ono postaje odgovorno za svoja djela u slučaju da ta sloboda ne bude preteška i osoba se okrene lošoj vjeri.¹⁰⁶ Bitak koji ima sposobnost raskida sa sobom i svijetom, raskida koji ništi, bitak je koji kao stalnu sposobnost ima slobodu¹⁰⁷: „Zauvijek sam osuđen postojati onkraj svoje biti, onkraj pobuda i motiva svoje činidbe: osuđen sam biti slobodnim.“¹⁰⁸ Sloboda nije nešto što je u čovjekovoj moći da ju prekine. Ukoliko bitak-za-sebe ne može podnijeti vlastito ništo i utjelovljuje bitak-u-sebi, on bježi od svoje slobode¹⁰⁹: „Ljudska je zbiljnost slobodna stoga što nije dostatna, stoga što je uvijek s nova otrgnuta od sebe same, i stoga što je ono što je bilo odvojeno nekim ništo od onoga što

¹⁰² Usp. J.P. Sartre, *Bitak i ništo (1)*, str. 206.

¹⁰³ Ibid, str. 206.

¹⁰⁴ Usp. Ibid, str. 66, 67 i 74.

¹⁰⁵ Ibid, str. 74.

¹⁰⁶ Usp. Ibid, str. 74 i 75.

¹⁰⁷ Usp. J. P. Sartre, *Bitak i ništo (2)*, str. 528, 529 i 534.

¹⁰⁸ Ibid, str. 528.

¹⁰⁹ Usp. Ibid, str. 529.

ona jest i od onoga što će biti.“¹¹⁰ Sloboda je postojanje osobne volje; to je postojanje neograničeno činjeničnošću¹¹¹: „Žohar i ja pakleno smo slobodni jer je naša živa tvar veća od nas, pakleno smo slobodni jer moj vlastiti život tako slabo stane u moje tijelo da se njime ne uspijevam koristiti. Zemlja se više koristi mojim životom od mene, toliko sam veća od onoga što nazivam "ja" da bih imala sebe imajući samo život svijeta.“¹¹² G.H. u spoznavanju vlastitog bitka, koji naziva dušom, uviđa još nedokučive dijelove vlastite duše koji dodiruju granicu s onim ne-ja kojem se prepušta. Ona shvaća da su oni dijelovi koji su nedokučivi zapravo dijelovi koji obnašaju aspekte bitka-u-sebi, kao i vlastitu predmetnost. Njezina duša površna je u odnosu na ono što bi bila lišena ograničavajućeg oblika postojanja, bitak-za-sebe koji je svjestan fleksibilnosti koju mu daje sloboda.

Nadalje, G.H. definira vlastitu mogućnost da bude gospodarica svoje sudbine; ukoliko ju ne ispuni, ostaje van svoje žive prirode. Međutim, ako ju ispuni, smatra da će biti posebno ljudska, iako i to sa sobom nosi određene krajnosti. Neke su od njih pretvaranje u određeni ideal ili gušenje u dodacima koji će ju optimizirati. Biti ljudsko biće za nju je pokoravanje slobodi koja je jednako ljudska.¹¹³ Svijet u kojem se nalazi naziva okrutnim, kao i život žohara koji „se glođu i ubijaju i penetriraju u oplodivanju i proždiru se u vječnom ljetu koje se mrači – pakao je ljetu koje vrije i gotovo se mrači.“¹¹⁴ Lispector primjećuje razliku između ljudskog i žoharskog, odnosno životinjskog, koja ta bića dijeli u načinu na koji ostvaruju svoj život. Ljudi, za razliku od žohara, imaju priliku birati između više modusa postojanja, dok za žohare taj izbor ne postoji. Njihov način života za Lispector ne sadrži prenesene narative i diskurse, stoga ona njihovo postojanje vidi kao neutralno.¹¹⁵

G.H. je još uvijek na vagi koja se malo kreće u smjeru ljudskih narativa i diskursa, a malo u smjeru njihovih rušenja. Vjerojatno je najteže odrediti u kojem trenutku, do koje mjere i u kome točno će se to dekonstruiranje dogoditi jer, iako je G.H. lik koji se u ovom radu analizira, Lispector je autorica iz koje izvire narativi. Sve što ona napiše ograničeno je puninom znanja i razumijevanja koje ima u trenutku u kojem djelo nastaje: „Ne moram se ni za svoju dušu brinuti, ona će se fatalno brinuti za mene, ne moram za sebe ni stvoriti jednu dušu: moram samo izabrati živjeti. Slobodni smo, i to je pakao.“¹¹⁶ Iako ga još ne razumije u

¹¹⁰ Ibid, str. 529.

¹¹¹ Usp. Ibid, str. 534.

¹¹² C. Lispector, *Muke po G.H.*, str. 135.

¹¹³ Usp. Ibid, str.. 136 i 137.

¹¹⁴ Ibid, str. 136.

¹¹⁵ Usp. Ibid, str.. 137.

¹¹⁶ Ibid, str. 137.

potpunosti, za znanje do kojeg je došla riskirala bi svijet koji zna. Smatra da nije pronašla odgovor na pitanje, već samo pitanje: „Dano mi je previše. Što da radim s time što mi je dano? Ne dajte svetinje psima.“¹¹⁷ Izbor za Sartrea nema opravdanja, „izbor proizlazi iz kontigentnosti bitka-u-sebi koji taj izbor ništi, kontigentnost prenosi na razinu bezrazložnoga određenja bitka-za-sebe koji sam sebe određuje.“¹¹⁸ Izbor je nešto za što je osoba konstantno angažirana. G.H. je svjesna mogućnosti promjene i odustajanja od određenog čina. Ono što osoba želi biti određuje način na koji se vidi budućnost i provodi životna sloboda.¹¹⁹

Dakle, osoba je u svakom trenutku u mogućnosti prenamijeniti vlastitu bit i izmijeniti smjer djelovanja. Postojanje je popraćeno mogućnošću stalnog ništenja vlastitog krhkog tekućeg izbora. G.H. nadu koju je imala prije vidi kao pokušaj odgađanja zbog kojeg nikad nije oslobodila svoju dušu i definirala sebe kao osobu.¹²⁰ Bilo je strašno izgubiti oblik koji je imala, no u tom je strahu odgađala sadašnjost zbog nade u bolju budućnost. Manjak potrebe za nadom za G.H. zadobiva značenje mogućnosti trenutnog djelovanja. U napuštanju života baziranog na nadi ona otkriva trajnu sadašnjost koja ne treba nadu. Osjeća strah od napuštanja nade jer ju to obvezuje na življenje, za razliku od obećavanja samoj sebi da će živjeti, koje si je mogla dopuštati dok je imala nadu¹²¹: „Ono što ću učiniti od molbe i od neimanja, to će biti život koji ću stvoriti od svog života. Ne stati pred lice nade ne znači uništiti molbu! I ne znači suzdržati se od neimanja. Naprotiv, to znači povećati ga, beskrajno povećati molbu koja se rađa iz neimanja.“¹²²

11. Neutralan bog

Bog za G.H. nije definiran i sama ne zna što točno naziva bogom¹²³, no u odnosu na Sartreovu definiciju viđenja Ja kao malog boga¹²⁴ može se izvesti određena interpretacija. Moser u načinu na koji Lispector poima boga vidi utjecaj Spinoze, čija koncepcija prirode izjednačava boga i čovjeka. U Spinozinoj filozofiji bog je filozofska kategorija jednaka prirodi.¹²⁵ Bog se nalazi u sadašnjosti¹²⁶, on je neutralno prisutan u svemu. Bog u svojem

¹¹⁷ Ibid, str., 150.

¹¹⁸ J.P. Sartre, *Bitak i ništo* (2), str. 557.

¹¹⁹ Usp. Ibid, str. 557.

¹²⁰ Usp. Ibid, str. 157.

¹²¹ Usp. C. Lispector, *Muke po G.H.*, str. 160-162.

¹²² Ibid, str. 162-163.

¹²³ Usp. Ibid, str. 165.

¹²⁴ Usp. J.P. Sartre, *Bitak i ništo* (1), str. 74.

¹²⁵ Usp. B. Moser, *Why This World*, str. 122.

drugačijem obliku čovjeku uzima mogućnost samosvrhovitosti. Bog u ovom djelu od čovjeka čini onog koji si daje svrhu. Bog koji nije definiran kao čovjekov stvaratelj ujedno nije i onaj koji određuje njegovu svrhu. Čovjeku je ostavljen prostor da definira samog sebe tijekom svog života.

Čovjek je, prema Sartreu, biće kojem egzistencija prethodi esenciji. Prvo postoji on, zatim izvire u viđenju sebe u svijetu te se postupno definira.¹²⁷ Čovjek je prvo ništa koje postupno ostvarenjem unutar svijeta postaje nešto. On je onakav kakvim sebe želi. Kao što je već prethodno rečeno, ovo je shvaćanje ograničeno kontekstom, ali ne samo njime. Na metafizičkoj razini čovjek je slobodan misliti sebe na način na koji želi, težiti tome da to bude. G.H. tvrdi da je čežnja za bogom samo krinka čežnje prema samima sebi jer vlastitu nedostižnu sadašnjicu vidi kao izgubljeni raj.¹²⁸ U nedostatku staklenog zvona loše vjere sada se nalazi u ravnodušnom stanju božanske ljudskosti¹²⁹ koja se dobiva bacanjem izgrađene ljuske čovječnosti¹³⁰: „I ja sam načinila prvi korak jer sam znala barem to da biti čovjek znači biti osjećajan, biti orgazam prirode. A samo zbog neke anomalije prirode, umjesto da budemo Bog, kao što to jesu druga bića, umjesto da budemo On, mi Ga želimo vidjeti. Ne bi bilo loše vidjeti Ga da smo tako veliki kao On. Žohar je veći od mene jer je njegov život toliko predan Njemu da on dolazi iz beskraja i odlazi u beskraj a da to i ne primjećuje, žohar se nikad ne prekida.“¹³¹ Iz znatiželje je susrela postojanje boga koji je sam po sebi neutralan i izjednačen s ništavilom koje obavlja čovjekov bitak.

U potrazi za bogom, kao i za sobom, pronalazi ga kao pitanje koje si samo odgovara onda kada ga se izgovori¹³²: „Krilima same crnoće služim se i znojim se, i služila sam se njima i znojila za sebe – koji ti Ti, ti blistavosti tišine. Ja nisam Ti, ali sebstvo je Ti. Samo te zato neću nikad moći izravno osjetiti jer si sebstvo.“¹³³ Pronašla je zagonetku same sebe. U

¹²⁶ Usp. C. Lispector, *Muke po G.H.*, str. 162.

¹²⁷ Usp. J.P. Sartre, *Egzistencijalizam je humanizam*, str. 10.

¹²⁸ Usp. C. Lispector, *Muke po G.H.*, str. 165.

¹²⁹ Moser izdvaja segment iz knjige *Near to the Wild Heart* i daje pojašnjenje; „Just as there is no meaningful separation between man and animal, between Joana and the cat or the snake, neither man nor animal is separate from God, the single, infinite, and eternal “one substance” that is synonymous with Nature: one substance in constant transition, linked in an infinite chain of cause and effect. The idea is the foundation of Spinoza’s thought, and in the ecstatic passage that closes Clarice Lispector’s book it recurs clearly as the narration shifts, almost imperceptibly, from Joana’s third person into the author’s first. What rose within her was not courage, she was substance alone, less than human, how could she be a hero and want to conquer things? She wasn’t a woman, she existed and what she had inside her were movements lifting her always in transition.“ B. Moser, *Why This World*, str. 123.

¹³⁰ Usp. C. Lispector, *Muke po G.H.*, str. 137-139

¹³¹ Ibid, str. 139.

¹³² Usp. Ibid, str. 140-150

¹³³ Ibid, str. 144.

strahu od onoga što je ispred nje osjeća pritisak. Uviđa da ju je prethodno zadovoljstvo vrijeđalo i da je umanjivanjem same sebe stvarala drugačiji oblik zadovoljstva. Lažno očovječenje kojim je natopljen ljudski život vidi kao ono što sputava. Ona ruši ljusku predmetnosti koju je pridavala samoj sebi radi onoga što je generalna uloga žene zahtijevala.

12. Žoharova smjesa

G.H. teži za još više napretka, no ne smatra da do njega može doći na način na koji je do sada do njega dolazila. Zbog toga odlučuje kušati žohara. Smatra da će tako doći do kompletnog ostavljanja konstruirane čovječnosti. Žoharova smjesa predstavlja unošenje vlastite transformacije i informacije u sebe i svoj strah. Čin unošenja žoharove smjese još nije ostao u njezinu sjećanju, a već se u idućem trenutku morala pridržati za ormar zbog vrtoglavice, strahujući u kakvom su stanju njezine usne i žohar. Osjećala je sram jer se odcijepila od stvarnosti u tom trenutku koji je trebala zapamtiti i znati¹³⁴: „Jesu li se dakle stvari na taj način zbivale? Ne znati, zar se na taj način ono najdublje zbivalo? Je li uvijek nešto trebalo biti naizgled mrtvo da bi se ono živo moglo dogoditi? Morala sam ne znati da sam živa? Je li tajna da nikad ne pobjegnem od većeg života u tome da živim kao mjesečar“¹³⁵

No, sjećanje joj se vratilo i počela je pljuvati okus ničega koji je i sama sa žoharom dijelila. Bijesno je pljuvala, no nikako nije imala osjećaj da ga je napokon ispljuvala. Shvatila je da je teško ispljuvati neutralnost, ništa, od kojeg je i sama bila sačinjena. Pljuvanjem je poništavala ono što je stvorila. Poricala je zaključke do kojih je došla, poricala je slobodnu vlastitost. Kušanje žohara nije joj donijelo nikakvu preobrazbu, nije ju približilo božanskom. Božansko nije ono božansko, već je ono stvarno što ju okružuje. Uviđa da je božansko unutar samog življenja i da je živjeti dovoljno samo po sebi¹³⁶: „Sada sam sretna. Kroz živog žohara osjećam da sam i ja ono što je živo. Biti živ vrlo je visok stadij, nešto što sam tek sada dosegнула. To je tako visoka i nestabilna ravnoteža da znam da je dugo neću moći biti svjesna — milost je muke kratka.“¹³⁷ Prije je život nazivala mogućnošću da osjeti život, no uviđa da je život nešto drugo. To je „blještava ravnodušnost“. Biti živ za G.H. je neljudski.¹³⁸ Najviše ljudsko postignuće bit će „s onu stranu ljudskoga“¹³⁹, ono nepoznato unutar čega se može

¹³⁴ Usp. Ibid, str. 151, 173, 179 i 180 i 182.

¹³⁵ Ibid, str. 182.

¹³⁶ Usp. Ibid, str. 183-184.

¹³⁷ Ibid, str. 189.

¹³⁸ Usp. Ibid, str. 89.

¹³⁹ Ibid, str. 190.

pronaći ona oljuđenost kojoj se žudi. Pod „s onu stranu ljudskoga” ne misli se na smrt, već na oblik života

13. Deheroizacija

Osjećaj tjeskobe koji G.H. osjeća tijekom propitivanja i uništenja svog dotadašnjeg načina postojanja spominje i Nietzsche. Govori o groznom i ironičnom osjećaju koji nastaje u otkriću da se unutar njega i njegovih djela nalaze ostaci prošlih i tuđih načina postojanja, u kojima se prepliću ljudsko i životinjsko.¹⁴⁰ Kao bijeg od tog osjećaja okreće se sanjanju, koje ga štiti od daljnjeg propadanja, od daljnjeg rušenja onoga što je bilo čvrsto i poznato. Poimanje drugog bića naziva prividom jer jedino što od drugog bića može vidjeti njegovi su predikati. Spoznaja određene fizičke ili metafizičke pojave za Nietzschea nešto je što može biti toliko stvarno da se zaboravi da ona to nužno nije. Ona može biti samo mreža ispletena toliko gusto da se iza nje ne vidi praznina. Oni koji dalje nastavljaju sanjati i vjerovati u stvarnost koja je nepromjenjiva i čvrsta za njega su sredstvo, alat kojim se produžuje ritual postojanja i priređuje svečanost. Ritualno i svečano u sebi nose repetitivnost i nepromjenjivost. Sanjareći konstruiranu stvarnost kao realnu i nepromjenjivu, daje joj dojam uzvišenosti. Sanjarenje postaje uzvišena spoznaja. Zahvaljujući tom statusu pospješuje se daljnje sanjarenje i održava postojanje sna.¹⁴¹

Taj grozan osjećaj G.H. prožima većinu djela. Ljudskost je svedena na sanjanje tuđih snova, na dostizanje tuđih ciljeva, koji se prodaju kao primamljivi životni oblici, bez osvrtnja na ono što se zapravo želi. Kušavši bit koja nema nikakav okus i shvativši da je cijela sastavljena od dodatka, pa je tako i njezino ja samo još jedan dodatak za koji je mislila da je neupitni dio nje same, upušta se u proces depersonalizacije – proces lišavanja beskorisnog individualnog kojim se skidaju dodatni slojevi za koje je mislila da su neupitno ona¹⁴²: „Malo-pomalo, jednim tako usredotočenim naporom da se ne osjeća bol, oduzimati sebi obilježja kao da se oslobađamo vlastite kože.”¹⁴³ Vlastita obilježja shvaća kao način na koji ju drugi poimaju i pomoću kojih samu sebe površno misli. Kao što je bila u mogućnosti uvidjeti bitak žohara, tako želi biti u mogućnosti uvidjeti i vlastiti. Taj način gledanja zahtijeva pronalazak

¹⁴⁰ Usp. F. Nietzsche, *Radosna znanost*, str. 59.

¹⁴¹ Usp. Ibid, str. 59-60

¹⁴² Usp. C. Lispector, *Muke po G.H.* str. 190-191.

¹⁴³ Ibid, str. 192.

„čovjeka svih ljudi“¹⁴⁴ u sebi samom (za žohare to je žohar svih žohara): „Svaka je žena žena svih žena, svaki je muškarac muškarac svih muškaraca, i svaki od njih mogao bi se predstaviti gdje se god čovjek takvim smatra.“¹⁴⁵ To se dostiže imanentnošću, koja nije svima dostupna. Deheroizaciju¹⁴⁶ vidi kao tajnu misiju života, no ujedno i kao promašaj vlastitog života: „Ne promaše svi, jer to zadaje posla, najprije se treba mukotrpno penjati dok se ne dosegne visina s koje se može pasti – mogu dosegnuti depersonalizaciju šutnje samo ako sam prije izgradila cijeli glas.“¹⁴⁷ Unutar neuspjeha glasa otvara se mogućnost razumijevanja nijemosti, vlastite, tuđe i nijemosti stvari.

Nakon cijelog života u težnji za tuđim narativima i diskursima koju će ju učiniti nadljudskom¹⁴⁸, odustaje i prihvaća svoju ljudskost. Na dnu koje je dosegula sada to može shvatiti i prihvatiti¹⁴⁹: „Postojanje od mene zahtijeva veliku žrtvu neimanja snage, odustajem, i gle kako u slabu ruku svijet stane.“¹⁵⁰ Kada je stigla do visine s koje je mogla pasti, pada i prepušta se vlastitom padu. U nedostatku sebe same posvećena je padu. Što je manje ona, to je više živa.¹⁵¹ Što manje zna, to joj je „mekoća bezdana više (...) sudbina.“¹⁵² Što je više padala

¹⁴⁴ Ibid, str. 192.

¹⁴⁵ Ibid, str. 192.

¹⁴⁶ Citat iz knjige *Near to the Wild Heart* koji ovo može pobliže objasniti: „Throns of warm thoughts burst out and scattered through her frightened body and what mattered about them was that they concealed a vital impulse, what mattered about them is that in the exact instant of their birth there was the blind and real substance creating itself, lifting itself, straining like an air bubble from beneath the water's surface, almost breaking through. (. . .) She noticed that she had not yet fallen asleep, she thought she would still have to burst into flames. That it would end at once the long gestation of childhood and from her painful immaturity her own being would explode, finally finally free! No, no, there is no God, I want to be alone. And a day will come, yes, a day will come in me the capacity as red and affirmative as it is clear and smooth, one day whatever I do is blindly safely unconsciously, walking over myself, on my truth, as completely immersed in whatever I do that I shall not be able to speak, and especially a day will come in which all my movement will be creation, birth, I will break all of the nos that exist inside me, I shall prove to myself that there is nothing to fear, that whatever I am will always be wherever there is a woman who shares my origins, I will erect inside me what I am one day, with one gesture my waves will rise up powerful, pure water drowning doubt, conscience, I shall be strong as the soul of an animal and when I speak they will be words not thought out and slow, not lightly felt, not full of human will, not the past corroding the future! whatever I say shall resound fatal and entire! there will be no space inside me for me to know that time, men, dimensions, exist, there will be no space inside me to so much as notice that I will be creating instant by instant, no instant by instant: always molten, because then I shall live, only then shall I live more fully than in childhood, I shall be as brutal and misshapen as a stone, I shall be light and vague as something felt and not understand, I shall surpass myself in waves, ah, God, and may everything come and fall upon me, even the incomprehension of myself in certain blank moments because all I need to do is fulfill myself and then nothing can block my path to death-without-fear, from any struggle or rest I shall rise up strong and beautiful as a young horse.“ B. Moser, *Why This World*, str. 123-124.

¹⁴⁷ Ibid, str. 192.

¹⁴⁸ Ovdje je bitno odvojiti nadčovjeka formiranog na bazi vlastitog mišljenja i kvazinadljudskog postojanja, propagiranog i definiranog kontekstualno vladajućim narativima i diskursima koji upućuju na optimalne oblike života, a vrlo su površno optimalni.

¹⁴⁹ Usp. Ibid, str. 192-193.

¹⁵⁰ Ibid, str. 193.

¹⁵¹ Usp. Ibid, str. 195.

¹⁵² Ibid, str. 195.

i više se približavala niskim stvarima, odmicala se od tendencija prema junaštvu i svetosti. Njezina se ljuska raspala; ona kao ona prestala je imati granice.¹⁵³

„Sve će biti u meni, ako ja ne budem; jer 'ja' je tek jedno od trenutnih grčenja svijeta. Moj život nema samo ljudski smisao, daleko je veći – toliko je velik da, u odnosu na ljudskost, nema smisao.“¹⁵⁴ Otići s onu stranu ljudskosti za G.H. je značilo uništiti granice sebe, omogućiti si da bude ništa. Otvarajući na taj način mogućnost da bude sve, više nije osjećala strah u svojoj nedefiniranosti i nepripadanju. U takvom je stanju shvatila da svijet ne ovisi o njoj.¹⁵⁵

14. Zaključak

Odnos žene i žohara, koji je fokalna točka ovog rada, omogućava G.H. da nadiđe izvana nametnuto poimanje same sebe. To shvaćanje sebe podrazumijevalo je samoopredmećivanje. Osposobljavanjem za gledanje na neobjektivizirajući način, kako sebe, tako i drugih, otvara se mogućnost za promatranje koje ne umanjuje bogatstvo mogućnosti. Pogled uperen prema ženi i žoharu ima moć opredmećenja, onemogućavanja promjenjivosti. Izjednačenjem mogućnosti koje imaju ona i žohar dolazi do zaključka o neutralnom životu koji je u srži bitka. Takvo poimanje odgovara Sartreu i ideji da čovjek nema determinirano esenciju, već je slobodan iskrojiti ju sam sebi. Krojiti vlastitost pothvat je s kojim se i G.H. jedva uhvatila ukoštac. Nakon godina provedenih u bijegu od vlastite nedefiniranosti ona započinje proces koji joj budi tjeskobu i očaj. Tjeskoba i očaj osnova su procesa poimanja vlastite slobode i odgovornosti, od kojih ljudi bježe pomoću loše vjere. Ona je skrojena od misli koje su tu puno duže nego bilo koja osoba kroz čiju glavu te misli prolaze. Loša vjera tuđi je način života, to su tuđe konstrukcije koje onemogućuju pojedincu da shvati samog sebe. Zbog toga G.H. nužno ništi tu ljusku. No, iako je loša vjera nešto što je iz očaja i straha odabrano kao iluzija, određene limitacije koje osobe imaju na temelju svojih različitosti nisu odabrane. Bolje rečeno, ono što nije odabrano posljedica je koju može doživjeti netko tko neupitno prihvati mišljenje koje negativno predmeti drugog. G.H. je odabrala negativno opredmetiti i sebe i žohara i na taj mu način naštetiti. U ovom slučaju ta šteta, koja je ironično ukaljala pogled na nju samu, otvara vrata prema novom shvaćanju stvarnosti, onom u kojem se prepoznaju životni konstrukti. Onečovječenje predstavlja proces umiranja dotadašnjeg oblika života. Proces gledanja žohara na detaljan način vodi nas kroz proces ništenja

¹⁵³ Usp. Ibid, str. 196.

¹⁵⁴ Ibid, str. 196.

¹⁵⁵ Usp. Ibid, str. 197.

predmetnosti drugog, kroz proces spoznaje da drugi nije instantno spoznatljiv, ako ikada i jest, već je neizmjereno tečna skupina mogućnosti. Ta nedefiniranost, prema riječima Clarice Lispector, definirana je kao bezukusnost i neslanost. Ona je na početku samo spekulacija. Prestaje biti spekulacija u trenutku kušanja žohara i njegove smjese. Tada se uvjerava da su ona i žohar jednaki. Iznimka njihove jednakosti jest činjenica da žohar neupitno živi svoj bitak-za-sebe, dok ljudi imaju izbor između obnašanja bitka-za-sebe i bitka-u-sebi. Na taj način Lispector, kao i Sartre, čovjeka vidi kao niz pothvata. Prihvaća svoju prisiljenost na slobodu i izbor, odbacuje potrebu za nadom, za onim što ju je ponajviše i bacalo u trenutke koji nisu sadašnja sloboda. Nada je bila najčešći prolaz kojim bi se ponovno našla u životu loše vjere. Smatra da nakon onečovječenja slijedi proces dehereoizacije. Njime se temeljito rješava tuđih nadljudskih težnji kako bi imala slobodu otkriti vlastitu formu s one strane ljudskog. Micanjem granica sebstva i uništenja onoga što je individualno i za što je mislila da su vlastita obilježja dostiže stanje u kojem je jednaka svemu. To je stanje u kojem je bog i ništavan i postojan, kao i njezina svrha. U dokidanju vlastitih granica otvara joj se mogućnost biti sve. Sada je slobodna dostići oblik nadčovječnosti koji je njezin.

Literatura

1. Arenas, Fernando. *Being Here with Vergilio Ferreira and Clarice Lispector: At the Limits of Language and Subjectivity*. Portuguese Studies, 1998, 14: 181-194.
2. Braidotti, Rosi, *Patterns of Dissonance*, Routledge, New York 1991.
3. Cixous, Helene, *Coming to Writing and Other Essays*, Harvard University Press, 1991.
4. De Beauvoir, Simone, *What is Existentialism?*, Penguin UK, London 2020.
5. De Beauvoir, Simone, *The Second Sex*, Everyman, London 1993.
6. De, Beauvoir, Simone, *Ethics of Ambiguity*, Citadel Press, New York 1949.
7. Delap, Lucy, *Feminisms*, Penguin UK, London 2021.
8. Goh, Irving. *Blindness and Animality, or Learning How to Live Finally in Clarice Lispector's The Passion According to G.H.* differences, 2012, 23.2: 113-135.
9. Goh, Irving. *Le Toucher, le cafard, or, On Touching—the Cockroach in Clarice Lispector's Passion According to GH.* MLN, 2016, 131.2: 461-480.
10. Halder, Alois, *Filozofijski rječnik*, Naklada Jurčić, Zagreb 2002.
11. Hedrick, Tace. *Mother, Blessed Be You Among Cockroaches: Essentialism, Fecundity, and Death in Clarice Lispector.* Luso-Brazilian Review, 1997, 41-57.
12. Kierkegaard, Soren, *Fear and Trembling and Sickness unto Death*, Princeton University Press, New Jersey, 2013.
13. Kierkegaard, Søren, *Either/or (1)*, Princeton University Press, New Jersey 1987.
14. Kierkegaard, Søren, *Either/or (2)*, Princeton University Press, New Jersey 1987.
15. Kierkegaard, Søren, *Concluding Unscientific Postscript*, Cambridge University Press, 2009.
16. Lispector, Clarice, *Muke po G.H.*, Vuković & Runjić, Zagreb 2020.
17. Lispector, Clarice, *Agua Viva*, Penguin UK, London 2014.
18. Lobo, Luiza. *Existentialism, Ontology, and Mysticism in Clarice Lispector's A descoberta do mundo.* Journal of Lusophone Studies, 2019, 4.2: 56-74.
19. Mahon, Joseph, *Existentialism, Feminism and Simone de Beauvoir*, Macmillan Press, London 1997.
20. Mosier-Dubinsky, Joy, *Other: Beauvoir's Existential Feminism*, JCCC Honors Journal, Vol 5., iz 2 Spring 2014, http://scholarspace.jccc.edu/honors_journal/vol5/iss2/4

21. Moser, Benjamin, *Why This World*, Oxford University Press, 2009.
22. Negrete, Fernanda. *Approaching Impersonal Life with Clarice Lispector*. *Humanities*, 2018, 7.2: 55.
23. Nietzsche, Friedrich, *Tako je govorio Zaratustra*, Mladost, Zagreb 1983.
24. Nietzsche, Friedrich, *Radosna znanost*, Demetra, Zagreb 2003.
25. Reis, Levilson C. *The Invisible, the Unclean, the Uncanny: The Feminine Black Other in Lispector's the Passioonn According to G.H.*, *The Explicator*, 2010, 68.2: 133-135.
26. Sartre, Jean-Paul, *Egzistencijalizam je humanizam*, Veselin Masleša, Sarajevo 1964.
27. Sartre, Jean-Paul, *Bitak i ništo (1)*, Demetra, Zagreb 2006.
28. Sartre, Jean-Paul, *Bitak i ništo (2)*, Demetra, Zagreb 2006.
29. Yusuf, Faidah, and Muh Iskandar Susilo, *Existentialist Feminism of Woman's Struggle in Cigarette Girl Novel*, *IDEAS: Journal on English Language Teaching and Learning, Linguistics and Literature* 8.1 (2020): 67-79.
30. <https://plato.stanford.edu/entries/beauvoir/#SecoSexWomaOthe> (12.9.2023.)
31. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=70403>, (12.9.2023.)
32. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40340> (28.8.2023.)